

İSLÂM ARAZİ HUKUKUNDA MEKKE’NİN ÖZEL KONUMU THE SPECIFIC STATUS OF MECCA IN ISLAMIC LAND LAW

Oğuzhan KUNDAK

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Hukuku Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
oguzhankundak34@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0917-5187

Öz

İslâm arazi hukukunda arazinin fethediliş yöntemi, hukuki statüsünün belirlenmesinde temel bir ölçüttür. Zira savaş yapılmaksızın fethedilen araziler, belirli bir anlaşma doğrultusunda sulh ile fethedilen araziler ve savaşla fethedilen araziler ayrı statüde değerlendirilmekte ve farklı hükümlere tâbi olmaktadır. Mekke arazisinin nasıl fethedildiği, hangi statüde bir arazi olduğu ve ne şekilde hükme tâbi olduğu İslam hukukuna göre tartışmalıdır. Bu makalede Mekke’nin fethediliş şekli, arazisinin statüsü, arazisi ve arazisi üzerinde bulunan gayrimenkullerde özel mülkiyetin mahiyeti incelenmiştir. Bu kapsamda belirlenen kaynaklarda yer alan bilgiler araştırılmış, Mekke’nin fethediliş şekli açıklanmış, arazisinin hukuki statüsü tespit edilmiş ve arazisi ile üzerindeki akarlarda satış, kiralama, rehin, hibe ve miras gibi hukuki tasarruf yetkisinin keyfiyeti incelenmiştir. Netice itibarıyla Mekke’nin savaşla fethedildiği fakat statüsünün belirlenmesinde genel kuraldan farklı olarak fethediliş şeklinin herhangi bir önem ifade etmediği tespit edilmiş ve arazisinde değil de arazisi üzerinde bulunan gayrimenkullerde özel mülkiyet hakkının mevcut olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Arazi Hukuku, Mekke Arazisi, Özel Mülkiyet, Savaş, Sulh.

Abstract

In Islamic land law, the method of conquest of land is a fundamental criterion in determining its legal status. Inasmuch as, lands conquered without war, lands conquered through peace in accordance with a specific agreement and lands conquered by war are evaluated in a separate status and are subject to different provisions. How the land of Mecca was conquered, what status of land of it is and which it subject to provision is controversial in Islamic law. In this article, the method by which Mecca was conquered, the status of its land, its land, and the nature of private property in the real estate on its land were examined. The information contained in designated sources were examined, the method of conquest of Mecca was determined, the legal status of its lands was identified and circumstance of legal power of disposition selling, rent, mortgage, grant and inheritance like on its land and real estates were analyzed. As a conclusion, it was determined that Mecca was conquered by war but, contrary to general rule, the method of conquest has not any importance in determining its status and it was concluded that there was private property right not in its land but in the real estate on its land.

Keywords: Islamic Land Law, Mecca Land, Private Property, War, Peac

Giriş

İslâm arazi hukukunda genel olarak arazinin çeşidi, statüsü ve tâbi olduğu hükümler arazinin nasıl fethedildiğine göre değişiklik göstermektedir. Hz. Peygamber ve sahabe döneminde fethedilen arazilerde tatbik edilen uygulamalar çerçevesinde, İslâm arazi hukuku teşekkül etmiş ve arazilerde tatbik edilecek olan hükümler sonraki dönemlerde tekâmül ederek sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Bu doğrultuda savaş yapılmaksızın veya savaş yapılsa bile nihai olarak sulh anlaşmasıyla hakimiyet altına alınan toprakların hukuki statüsü ve bu topraklarda tatbik edilecek olan hükümler hemen hemen belirli iken barış yapılmaksızın savaşla fethedilen arazilerin hukuki statüsünde İslam hukukçuları arasında ihtilaf vardır. Nitekim Mekke'nin arazisi ve arazisi üzerinde bulunan gayrimenkullerde uygulanacak olan hüküm gerek fethediliş noktasındaki ihtilaflar gerekse de fetihden sonraki uygulama farklılığı sebebiyle bu ihtilafın içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu durum fıkıh bilgilerini ve araştırmacılarını, Mekke arazisi hakkında savaşla/kuvvetle/unveten mi yoksa barışla mı fethedildi; şayet savaşla fethedildi ise ganimet arazisi mi, fey arazisi mi yoksa kendisine mahsus statüde bir arazi midir şeklinde sorular yöneltmeye sevk etmiştir. Netice itibarıyla ilmî bilgilere ve çoğunluğa göre Mekke'nin savaşla fethedildiği ortaya konulmuş fakat gerek klasik gerekse de modern literatürde statüsünün tutarlı ve sistematik bir düzlemde analiz edilememesi nedeniyle Mekke arazilerinde ve bu arazilerin üzerinde bulunan ev, dükkan vb. şeylerde tatbik edilmesi gereken hüküm ihtilafı hale gelmiştir. Nitekim, bu ihtilaf klasik dönem literatüründe savaşla fethedilen arazilerde tatbik edilmesi gereken hükümlerde de ihtilafa yol açmış ve Mekke'nin hukuki statüsü noktasında modern dönem çalışmaları dahil olmak üzere birçok tartışma ortaya çıkmıştır. Bu makalede Mekke arazisi, İslam arazi hukukuna göre hangi statüde bir arazidir sorusundan yola çıkılmış ve konuya dair ileri sürülen görüşler tartışılmıştır. Bu tartışmalar, Mekke arazisi ve arazi üzerinde bulunan akarların hukuki statüsünün belirlenmesi noktasında önemli katkılar sunmuştur. Başta erken dönem harâc ve emvâl kaynakları olmak üzere tarih, fıkıh, hadis, siyer ve iktisat literatüründe Mekke arazisinin fethediliş şekli, statüsü, arazisi ve arazisi üzerinde bulunan gayrimenkullerde hukuki tasarruf yetkisinin keyfiyetine dair malumatlar araştırılmış, konu fıkıh perspektifiyle analiz edilmiş ve literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Bu bağlamda tespit edildiği kadarıyla modern literatürde konuya dair üç çalışma yer almaktadır. Birincisi; Hasan Eryılmaz tarafından "Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Hadislerin Kaynak Değeri ve Bu Hadislere Fikhî Mezheplerin Yaklaşımı" adlı yüksek lisans tezidir. Bu tez, Mekke ile alakalı ıstıhlara yer vermesi ve Mekke'deki akarların özel mülkiyete konu olmasına dair gelen rivayetlerin kaynak değerini dört mezhep çerçevesinde ele alması bakımından önemli bir yere sahiptir. Ancak hazırlanış amacının Mekke'nin statüsünün belirlenmesine yönelik olmaması sebebiyle bu makaleden ayrılmaktadır. Nitekim zikredilen tezde Mekke akarlarının hukuki statüsü sadece konuya yönelik rivayetler bağlamında ele alınırken bu makale konunun daha sistematik bir şekilde analiz edilebilmesi için Mekke statüsünün belirlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. İkincisi; Nuray Yılmaz tarafından hazırlanan "İslâm Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi" adlı doktora tezidir. Bu tezde genel olarak Mekke'nin tarihçesi hakkındaki malumatlara yer verilmiş, hac

ve umre menâsikindeki hukukî yasaklara değinilmiş, Mekke'deki arazi ve binaların hukuki statüsüne ise literatürdeki genel bilgiler doğrultusunda özet mahiyetinde yer verilmiştir. Ayrıca yapılan değerlendirmeler de haraç ve fey gibi arazi hukukundaki birtakım temel kavramların hatalı ele alınması sebebiyle tutarlılık arz etmemektedir. Üçüncüsü ise; Abdulmuid Aykul tarafından kaleme alınan "Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar" adlı makaledir. Bu çalışma gerek Mekke arazisinin statüsü gerekse de arazisi üzerinde bulunan akarlardaki hukuki tasarrufun mahiyeti hakkında bilgiler vermesi açısından literatüre önemli bir katkı sağlamakta ve bu makalenin içeriği ile benzerlik taşımaktadır. Ancak zikredilen çalışmada Mekke'nin hukuki statüsü fethediliş şekline indirgenmiş ve literatürdeki rivayetler özetlenmiştir. Buna karşın bizim çalışmamızda rivayetler analiz edilmekte, Mekke'nin hukuki statüsünün tespitinde fethediliş şeklinin önem arz etmediği iddia edilmekte ve bu yaklaşım ile literatüre Aykul'un çalışmasından farklı bir katkı sunulması hedeflenmektedir. Ayrıca bu çalışmamız tarafımızca hazırlanmış olan "İslâm Arazi Hukukunun Oluşumu (İlk Hicri Asır)" adlı yüksek lisans tezinde, unveten fethedilen arazilerde tatbik edilmesi gereken hüküm noktasında tespit ettiğimiz genel görüşün kapsamından Mekke arazisinin hariç tutulması gerektiğini belirtmek için de kaleme alınmıştır.

1. İslâm Devlet Hukukunda Arazi Tasnifi

İslam arazi hukukunda devlet düzeyinde sahip olunan araziler hakimiyet altına alınışına göre üç kısımdan oluşmakta ve bu minvalde çeşitli hükümlere tâbi olmaktadır.¹ Bunlardan birincisi; savaş yapılmaksızın İslam'ı kabul eden halkın sahip olduğu arazilerdir. Bu şekilde fethedilen araziler, sahiplerinin özel mülkiyetinde kalmakta ve hukuki statüsünü korumaktadır. Dolayısıyla hiçbir şekilde ganimet² veya fey³ arazisi kapsamına dahil edilmemekte ve bu arazilerde özel mülkiyet kapsamında her türlü hukuki tasarruf câiz olmaktadır. Çünkü arazi sahipleri herhangi bir kuvvet kullanılmaksızın kendi rızaları ile İslam'ı kabul etmekte ve önceden Müslüman olanlarla eşit seviyede hak ve sorumluluklara sahip hale gelmektedir. Nitekim bu topraklardan Müslümanlara özgü olan oşür⁴ vergisi alınmaktadır.

İkincisi; savaş yapıldıktan sonra kendi dinlerinde kalmaları doğrultusunda sulh anlaşması yapılarak fethedilen arazilerdir. Bu arazilerin hukuki statüsü, yapılan anlaşmalarda alınan kararlara tâbidir. Bu kararlar dışında ek bir şeyle mükellefiyet söz konusu olmamakta hatta doğal afetler gibi bazı olağanüstü hallerde sözleşmede yer almasına rağmen sabit olan mükellefiyetler hafifletilebilmektedir. Sulh yolu ile fethedilen araziler kendi arasında iki kısımdır. Birinci kısım, yapılan anlaşma gereği

¹ Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1981), 57-65; Yâ'kub b. İbrâhim Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1397), 25-35; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, ts.), 40-45; Uygulama hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Oğuzhan Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2023), 53-90.

² Gayrimüslimlerle yapılan savaş sonucunda ele geçirilen arazilerdir. Bknz: Mehmet Erkal, "Ganimet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/351-354.

³ Gayrimüslimlerle yapılan anlaşma doğrultusunda ele geçirilen arazilerdir. Bknz: Mustafa Fayda, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/511-513.

⁴ Müslümanların kendilerine ait olan arazilerde ihdas edilen vergidir. Bknz: Mehmet Erkal, "Oşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/97-100.

arazi mülkiyetinin ehl-i İslam'a; kullanımının ise gayrimüslim tebaaya ait olduğu arazilerdir. Bu araziler hukuki olarak fey statüsünde olup rakabesine yani çıplak mülkiyetine sahip olunması bakımından İslam ülkesi topraklarından sayılmakta ve intifası karşılığında arazilere haraç vergisi⁵ ihdas edilmektedir. Dolayısıyla bu çeşit araziler hiçbir şekilde satış, kiralama, hibe, rehin (ipotek) ve miras gibi hukuki tasarruflara konu olmamakta⁶, araziye elinde bulunduranların sonradan Müslüman olması ile arazinin statüsü değişmemekte ve arazi üzerindeki haraç mükellefiyeti de iskat olmamaktadır. Çünkü bu arazilerdeki mülkiyet hakkı sadece Müslümanlara; intifa/menfaat yani kullanım hakkı ise anlaşma yapılan gayrimüslim halka aittir. Dolayısıyla araziye kullanan kişinin sonradan Müslüman olması, arazinin mülkiyetine etki etmemektedir. İkinci kısım ise, yapılan anlaşma doğrultusunda mülkiyet hakkının da intifa hakkının da gayrimüslim tebaaya ait olduğu ve buna mukabil kendilerinden baş vergisi olan cizyenin⁷ alındığı topraklardır. Bu araziler her şekilde herkes tarafından her türlü hukuki tasarrufa konu olabilmektedir. Dolayısıyla anlaşma yapıldıktan sonra arazi sahibi İslam'ı kabul ederse veya bu araziye Müslüman olan bir şahıs satın alırsa, arazinin başlangıçta var olan statüsü değişmekte ve arazi, Müslümanlara mahsus olan öşür arazisine dönüşmektedir.⁸

Hakimiyet altına alınma şekli bakımından üçüncü tür arazi ise; öncesinde veya sonrasında herhangi bir sulh anlaşması yapılmaksızın unveten fethedilen arazilerdir. Bu arazilerde tatbik edilecek olan hükümler gerek Hz. Peygamber ve sahabe uygulamaları gerekse de rivayetlerdeki farklılıklar sebebiyle içtihadı açık hale gelmiş ve bu çeşit araziler hakkındaki tartışmalar İslam arazi hukukunun temel yapısını oluşturmuştur. Bu kapsamda kuvvetle fethedilen arazilerin hukuki statüsünde üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci ve ikinci görüş, Hz. Peygamber ve sahabe uygulamalarının bizzat kendisi ve bu doğrultuda öne sürülen görüşler⁹ olup üçüncü görüş bu uygulamalar muvacehesinde bizim tespit ettiğimiz görüştür.¹⁰

Kuvvetle fethedilen arazilerin statüsüne dair öne sürülen birinci görüş; bu arazilerin Hz. Peygamber'in Hayber arazisinde uyguladığı tatbikat gibi ganimet statüsünde değerlendirilmesi ve ganimet ayetinde belirtilen hüküm gereği¹¹ arazinin 4/5'inin savaşa katılan mücahitlere; 1/5'inin¹² ise Allah'a, Hz. Peygamber'e,

⁵ Gayrimüslim erkeklerden alınan arazi vergisidir. Bknz: Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/71-88; Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu*, 53-64.

⁶ Satışın yapılması veya rehin olarak verilmesi durumunda bu tasarrufların hepsi batıl olup hukuki geçerlilik arz etmemektedir.

⁷ Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42-45.

⁸ Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *Ahkâmüs-Sultâniyye* (Kuveyt: Dâru İbn Kûteybe, 1988), 175-177; Ali Şafak, *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı* (İstanbul: Türedav Yayınevi, 1977), 56.

⁹ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Câmiu's-Sagîr* (Karaççi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslamiyye, 1990), 470; Muhammed b. İdris eş-Şafiî, *el-Ümm* (İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 2001), 5/686-689; Ebü'l-Abbâs Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrût: Müessesetü'l-Mâarif, 1981), 298-303; Abdüsselâm b. Saîd Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* (Kahire: Matbaatü's-Sâade, 1323), 3/26-29.

¹⁰ Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu*, 99-103.

¹¹ El-Enfâl 8/41.

¹² Bknz: H. Yunus Apaydın, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365-369.

yakın akrabaya, yetimlere, fakirlere ve yolda kalmışlara olacak şekilde taksim edilmesidir. İkinci görüş, bu arazilerde tatbik edilecek olan uygulamanın keyfiyeti, Hz. Peygamber veya sahabe uygulamasından birisini seçmek üzere şûra kararı doğrultusunda¹³ devlet başkanının sınırlı tercihinin bağlı olmasıdır. Devlet başkanı bu arazileri dönemin şartlarına göre Müslümanların maslahatına binaen ya Hz. Peygamber'in Hayber tatbikatı gibi ganimet statüsünde değerlendirerek araziye savaşa katılanlar arasında taksim etmeli ya Hz. Peygamber'in Mekke tatbikatı gibi araziye değil, arazi üzerindeki yapıları karşılıksız olarak eski sahiplerine bırakmalı ya da Hz. Ömer'in Sevâd tatbikatı gibi fey statüsünde değerlendirerek¹⁴ haraç vergisi karşılığında arazinin mülkiyetini Müslümanlara, menfaatini ise eski sahiplerine bırakmalıdır. Üçüncü görüş, yani bizim tespit ettiğimize göre ise Mekke arazisi haraç kuvvetle fethedilen arazilerin hukuki statüsü, ehl-i İslâm'ın maslahatına göre belirlenmesi ve içerisinde bulunan dönemin durumu ve koşulları gözetilerek maslahata en uygun olan tatbikatın icra edilmesidir. Nitekim maslahata en uygun olan hüküm Hz. Peygamber'in Hayber tatbikatı gereği ganimet ise bu araziler, savaşa katılanlar arasında taksim edilmeli; Hz. Peygamber'in Mekke tatbikatı gereği vakif ise araziler tüm Müslümanların hizmetine tahsis edilmeli; Hz. Ömer'in Sevâd tatbikatı gereği fey ise arazilere haraç vergisi ihdas edilmeli veya ileri sürülecek olan daha farklı bir uygulama var ise o tatbik edilmelidir. Bu bağlamda bize göre İslâm arazi hukukunda Mekke arazisi haraç¹⁵ standart bir tatbikat olmayıp kuvvetle fethedilen arazilerin hukuki statüsü; İslâm devletinin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel maslahatına riayet edilerek ehl-i İslâm'a daha fazla menfaat celp eden tatbikatı icra ettirmektir. Bu görüş tarafımızca Hz. Peygamber ve sahabe uygulamasına isnat edilmiştir. Nitekim kuvvetle fethedilmiş olan Hayber arazileri¹⁶ ilk başta ganimet statüsünde değerlendirilerek taksim edilmiş lakin Müslüman çiftçilerin ihtiyacı karşılama noktasında yeterli olmayışı ve araziden edinilen istifadenin azalacağına öngörülmesi üzerine ganimet hükmü uygulamasından vazgeçilmiş ve Hayber halkı ile müsâkât akdi yapılarak arazilerin menfaat hakkı eski sahiplerine bırakılmıştır. Aynı eğilim ileride müstakil olarak ele alınacağı üzere yine Hz. Peygamber zamanında savaşa fethedilmesi bakımından ganimet statüsünde olması gereken Mekke arazisinde de görülmüş ve Mekke Hz. İbrahim'den beri Müslümanların ortak yurdu olması sebebiyle ganimet statüsüne tabi tutulmayarak diğer uygulamalardan farklı şekilde eski sahiplerinin değil de tüm Müslümanların hizmetine tahsis edilmiştir. Bu görüşümüzün sahabe uygulamasından dayanağı ise sahabe şûrası dahilinde Hz. Ömer'in Sevâd¹⁷ ve Benî Tağlib kabilesinin¹⁸ arazilerinde

¹³ Şafiîler savaşa katılanların gönül rızası alınması gerektiğini de öne sürmektedir. Bknz: eş-Şafiî, *el-Ümm*, 5/686-689.

¹⁴ Chaudhry Muhammad Sharif, *Taxation in Islam and Modern Taxes* (Lahore, 1992), 67.

¹⁵ Makalenin yazılış amacını içermesi bakımından Mekke'nin niçin haraç tutulması gerektiği bu makalede açıklanacaktır.

¹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 55-56; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 77-78; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 41.

¹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 25-29; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 59-61; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 40.

¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 129-131; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 31-34; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, 61-62; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 249-252.

tatbik ettiği uygulamalardır. Zira kuvvetle fethedildiği için ganimet statüsünde olması gereken Sevâd arazilerinde Hz. Ömer, Hz. Peygamber tatbikatından farklı olarak büyük ölçekteki arazilerin tekelde bulundurulmasını önlemek, beytül-mâle sürekli gelir akışı sağlamak, askerlere iâşe temin etmek, devletin bekâsını muhafaza etmek ve ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmak için bu arazileri şûra kararıyla fey statüsünde değerlendirmiştir. Aynı şekilde savaşla fethedilen el-Cezîre bölgesinde yaşayan Benî Tağlib arazisinde de benzer tutum sergilenmiş ve ilk olarak Hristiyanlık dininde kalmaları şartıyla yapılan anlaşmada kendilerinden cizye alınması kararlaştırılmıştır. Ancak Benî Tağlib kabilesi kendileri için küçültücü bulduğu cizye uygulamasını reddetmiş ve farklı bir vergilendirme talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, Benî Tağlib'in geçmiş zamanlardan beri Arap kabileleri arasında en güçlü savaşıma geleneğine sahip topluluk oluşunu göz önünde bulundurarak henüz kurumsal bir yapıya bürünmemiş olan İslâm devletinde, bu kabilenin oluşturduğu tehlikeden emin olunması için yapmış oldukları talebi kabul etmiş ve Tağlib kabilesi arazisinden diğer tatbikatlardan farklı şekilde Müslümanlara mahsus olan ve sadece Müslümanlardan alınan zekâtın iki katının alınmasını emretmiştir.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda görüldüğü üzere bizim savunduğumuz bu görüşte Mekke arazileri, statüsünün dayanağını her ne kadar Müslümanların menfaatinden alsa da fıkıh usulündeki delil getirme metotlarından olan maslahat kapsamında uygulanması gereken genel hükme dahil edilmemiştir. Çünkü bu makalede tespit edileceği üzere Mekke'nin statüsü diğer arazilerden farklı ve özel olarak içtihadı mesâğ bırakılmayacak şekilde bizzat Şarî tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla İslâm arazi hukukunda maslahata binaen bazı arazilerde Mekke uygulamasının tatbik edilmesi mümkün ve içtihadı açık iken¹⁹, Mekke arazisiyle alakalı uygulama içtihadı kapalıdır.

2. Mekke'nin Fethi

Mekke'nin yukarıda değinilen özel hukuki konumunu tespit edebilmek için onun nasıl İslâm topraklarına dahil edildiği konusunun irdelenmesi gerekmektedir. Bu minvalde Mekke'nin nasıl fethedildiğine dair incelediğimiz kaynaklarda belirtilen bilgilere göre Hz. Peygamber, Medine'ye hicret etmesinden altı yıl sonra Mekke'de yaşayan Kureyşlilerle Hudeybiye Antlaşması yapmış ve bu anlaşmada Arap kabilelerinden herhangi birisinin kendi istekleri ile Müslümanlara veya Kureyşlilere katılabileceği yönünde karar alınmıştır. Bu doğrultuda Arap kabilelerinden Huzâa Kabilesi Müslümanların, Benî Bekir kabilesi ise Kureyşlilerin ahd ve himayesini tercih etmiştir. Böylelikle bu iki kabile arasında kan davası sebebiyle eskiden beri devam eden husumet de ortadan kaldırılmıştır. Ancak bir zaman sonra aralarındaki husumet tekrardan baş göstermiş ve Hudeybiye Antlaşması'na rağmen birbirleriyle Arafat bölgesinde savaşmışlardır. Bu savaşta Kureyşliler, maddi ve manevi olarak Benî Bekir kabilesinin en büyük destekçisi olmuş ve Hudeybiye Antlaşması'nın şartlarını ihlal etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Mekke üzerine yürümekle emrolunduğunu bildirmiş ve gerekli hazırlıkları yaparak hicretin 8. Yılı Ramazan ayında yaklaşık 10.000 kişilik orduyla sefere çıkmıştır. İslâm ordusu Mekke'ye

¹⁹ Örneğin Kudüs herhangi bir anlaşma yapılmaksızın savaşla fethedilse, içtihadı açık olmakla birlikte burada da Mekke uygulaması tatbik edilebilir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bknz: Yasir Beyatlı, *Memlûk Hanefîliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 229-236.

yaklaştığında Halid b. Velid komutasındaki kuvvetler aşağı bölgeden, Zübeyr b. Avvâm komutasındaki kuvvetler ise yukarı bölgeden Hz. Peygamber komutasındaki kuvvetlerle birlikte Mekke'yi kuşatmış ve topyekûn olmasa bile müşriklerin savaş düzeni almasıyla direniş başlamış ve çatışmalar yaşanmıştır. Sonuç itibariyle 28 müşrik öldürülmüş, 2 sahabe şehit edilmiş, Müslümanlar müşrikleri bozguna uğratmış ve Mekke fethedilmiştir.²⁰

Tespit edildiği üzere konuya dair tarih, fıkıh, hadis vb. literatürde yer alan sahih bilgiler, Mekke'nin kuvvet kullanılarak savaşla fethedildiğini göstermektedir. Bu bilgileri esas alan Hanefî²¹, Mâlikî²² ve Hanbelî²³ bilginlerine göre Mekke, ittifakla savaş ile fethedilmiştir. Buna karşın Şafiî mezhebinde²⁴ ise Mekke, savaşla değil sulh ile fethedilmiştir.²⁵ Nitekim Şafiîler yukarıdaki bilgilerden farklı olarak bu noktada “eğer kâfirler size karşı savaşsalar arkalarını dönüp kaçacaklar, bu durumda bir koruyucu, bir yardımcı da bulamayacaklardı” ayetini²⁶ ve “evinin kapısını kilitleyen, silahını bırakan, Kâbe'nin örtüsüne yapışan ve Ebû Süfyân'ın evine sığınan kimselere eman²⁷ verildiği”²⁸ hadisini ana delil olarak ileri sürmektedir. Çünkü zikredilen ayette Allah müşriklerle herhangi bir savaşın gerçekleşmediğini sarıh bir şekilde bildirmekte;²⁹ hadiste ise Hz. Peygamber'in Mekkelilerin öncüsü olan Ebû Süfyân ile anlaşma yaptığına işaret edilmektedir.

Mekke'nin nasıl fethedildiği noktasındaki malumatlar ve görüşler değerlendirildiğinde; yukarıdaki bilgilendirmeden de anlaşılacağı üzere Mekke'nin kuvvet kullanılarak unveten fethedildiğini savunanların görüşleri, kaynağını bilimsel verilerden alması ve vakayı net olarak tespit etmesi açısından tercihe daha şayan iken Şafiîlerin Mekke'nin fethine dair öne sürdükleri deliller tercihe şayan değildir. Zira Şafiîler bu noktada, vakadan ve tarihi bilgilerden ziyade ana bağlamından uzak bir şekilde öne sürdükleri ayet ve hadisleri delil olarak öne sürmekte ve kendi yorumları çerçevesinde Mekke'nin sulh ile fethedildiğini ispat etmeye çalışmaktadır. Nitekim yukarıda zikredilen ayetin nüzul sebebi ve zamanı analiz edildiğinde, bu ayetin Mekke Fethi'nden iki yıl önce vaki olan Hudeybiye Antlaşması sürecini ifade ettiği³⁰, hadis-i şerifin ise sözleşme yapılması için değil İslâm

²⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 74; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 168; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 49-55; Nebi Bozkurt, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/555-563; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Nur Akdoğan, *Mekke'nin Fethi* (Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 74; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 168.

²² Ebu'l-Abbas el-Karâfi, *ez-Zahîrâ* (Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/413-420.

²³ Ebû'l-Ferec İbn Kudâme, *el-Mûğnî* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, ts.), 4/193-198.

²⁴ Ebû'l-Hasen el-Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 248.

²⁵ Abdülmuid Aykul, “Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 41 (Haziran 2023), 169-193.

²⁶ El-Fetih 48/22.

²⁷ Ahd ve himaye bağlamında can, mal ve namus güvenliği olup fıkıh terimi olarak İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen yabancı gayri müslimlere can ve mal güvencesi sağlayan taahhüt veya akittir. Bknz: Nebi Bozkurt, “Eman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/75-77.

²⁸ Ebû'l-Hasen Müslim, *Sahihu Müslim* (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2010), böl. “Cihad”, 84.

²⁹ Kemaleddin Muhammed ed-Demirî, *Necmü'l-Vehhâc* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2004), 9/365.

³⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 5/77.

ordusunun Mekke'ye girmesiyle kan akması için İslâm dininin savaş hoşgörüsünün de bir örneği olarak Hz. Peygamber'in sağladığı emniyete işaret ettiği görülmektedir. Nitekim bu hadisteki emanın sadece emniyet sağlanması açısından değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Zira eman vermek ile sulh anlaşması³¹ yapmak birbirinden farklı şeyler olup can güvenliği noktasında verilen emanın arazileri de kapsadığı manasına delalet etmemektedir. Buna karşın bu eman şayet sulh olarak kabul edilse dahi bize göre bu durum Hz. Peygamberin tek taraflı vermiş olduğu sınırlı eman olarak değerlendirilmelidir. Zira bu emanın tarafımızca sınırlı olarak takyit edilmesi verilen emanın Kâbe'nin örtüsüne sığınmış olsalar dahi kanı heder olunanları³² kapsamaması sebebiyledir. Nitekim bu eman tek taraflı değil de karşılıklı olarak kararlaştırılmış bir sulh anlaşması olsaydı o vakit, sınırlı değil genel bir eman verilmiş olunur veya kanı heder olunanlar verilen emandan ayrı tutulur, savaşmaya gerek kalınmaz ve emin sıfatına sahip olan Hz. Peygamber, kanı heder olunanlar da dahil olmak üzere sözleşmenin gereğini kuşkusuz yerine getirirdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in sadece emniyet için can güvenliği kapsamında tek taraflı olarak verdiği sınırlı emanın arazileri de kapsayacak şekilde mutlak sulh olarak yorumlanması zayıf bir yaklaşımdır ki çoğu zaman eman, anlaşma yapılması için değil karşı direnişi ve tarafların daha fazla zarar görmesini engellemek için verilmektedir. Ayrıca velev ki Mekke savaşla fethedilmiş sonrasında ise sulh anlaşması yapılmış olsaydı o vakit, bu konuya dair yazılı veya sözlü sözleşme bulunması ve bunun teşhir edilmesi icap eder³³ ve Hz. Peygamber zamanında olan uygulama dahilinde Hayber tatbikatı gibi sadece müsâkât akdi sözleşmesi yapılması gerekir, haraç vergisi ise mevzubahis³⁴ dahi olamazdı. Zira, tarihi kaynaklara göre İslâm hukukunda haraç sistemi ilk defa, Hz. Ömer devrinde Sâsânî Devleti'nin yıkılması sonucunda, Sâsânîlerden tevârüs ile Hz. Ömer tarafından uygulamaya konulmuştur.³⁵ Dolayısıyla birazdan mezhep görüşlerinde de görüleceği üzere uygulanan tatbikatlar ve gelen rivayetler doğrultusunda birçok perspektiften Mekke'nin sulh ile fethedilmediği ortaya çıkmaktadır.³⁶

3. Mekke Arazisinin Hukuki Statüsü

Mekke'nin savaşla fethedildiği tespitinin akabinde hukuki statüsünün keyfiyeti meselesi ortaya çıkmaktadır. Zira İslâm hukukundaki genel kurala göre savaşla fethedilmesi sebebiyle Mekke arazilerinde zahiri olarak uygulanacak olan hüküm, ganimet hükmü olup arazisinin 4/5'i savaşa katılanlara; 1/5'i ise beytülmale bırakılmasıdır. Ancak Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra Fetih Hutbesi ile

³¹ Bknz: Fahrettin Atar, "Sulh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/481-485.

³² Akdoğan, *Mekke'nin Fethi*, 58-68.

³³ Belirlenen kaynaklarda Hz. Peygamber ile Kureyş halkı arasında böyle bir sözleşmenin varlığı tespit edilememiştir.

³⁴ Modern literatürde yapılan bazı çalışmalarda Hz. Peygamber'in savaşla fethedildiği için Mekke arazisine haraç vergisi koyması gerekirken harç koymadığı zikredilmektedir. Yukarıda verdiğimiz malumat doğrultusunda bu yorum bize göre isabetlilik arz etmemektedir. Bknz: Nuray Yılmaz, *İslam Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 172-178.

³⁵ Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu*, 53-63.

³⁶ Uygulamaya dair detaylı bilgi için bknz: Kundak, *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu*.

halka hitap ederek Mekke'nin Hz. İbrahim'den beri kendisi için dahi harem bölgesi(dokunulmaz) olduğunu, tüm Müslümanlara ait olduğunu ve bu statüsünün ilk haline mutabık olarak kıyamete kadar bu şekilde devam edeceğini söylemiştir.³⁷ Böylelikle Hz. Peygamber'in bizzat kendisi, Enfâl Sûresi'nin ilk ayetinde³⁸ bildirildiği üzere, ganimet malları üzerindeki özel imtiyaz ve uygulamaların sadece Allah ve resulüne ait olması ve Allah'ın Hac Suresi 25. ayetine göre³⁹ Mekke'yi tüm Müslümanların mescidi olarak belirlemesi mucebince Mekke arazisini, Hz. İbrahim zamanında belirlenen asıl statüsüne kavuşturmuş ve ehl-i İslâm'ın hizmetine vakfederek Mekke'nin statüsünü belirlemiştir.⁴⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki İslam arazi hukukunda arazi statüsünün belirlenmesinde arazinin fethediliş şekli genel bir ölçüt iken Mekke'nin hukuki statüsü noktasında ister barışla isterse de kuvvetle fethedilmesinin asıl manada bir önemi yoktur.

Hz. Peygamberin belirlediği bu statüye göre tatbik edilmesi gereken fıkhi hükümler noktasında Mekke arazilerinde özel mülkiyet inşa edilmesi yani bu arazilerin satışı, ipotek edilmesi, hibe edilmesi ve miras bırakılması vb. şeyler yasaktır. Bu hükmün tercih edilmesinde Hanefîler, Malikîler ve Hanbelilerin ittifak halinde olmasına karşın, Şafiî mezhebinde Mekke'nin sulh ile fethedildiğinin savunulması sebebiyle farklı hükümler öne sürülmektedir. Bununla birlikte Mekke arazilerinin üzerinde bulunan gayrimenkullerin veya bu arazilerden elde edilen menfaatin kime ait olduğu hususu ise tüm mezheplerde ihtilafıdır.⁴¹ Nitekim bu ihtilafın sebebi Mekke evlerinin satışı ve kiralanmasının meşru olup olmadığına dair gelen rivayetlerin çeşitliliği ve uygulamanın Hz. Peygamber tatbikatından farklı şekilde icra edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira hukuki statüsü gereği satışı, icâresi, ipotek edilmesi veya herhangi bir şahsi menfaat sağlanması yasak olmasına karşın uygulamada günümüz dahil olmak üzere Mekke evlerinin ve dükkanlarının satışı, kiralanması ve ipotek edilmesinde bir beis olmadığı görülmekte ve literatürde buna dair birçok malumat yer almaktadır. Nitekim makalenin kaynaklarını da oluşturması hasebiyle başta kitâbü'l-harâc ve kitâbü'l-Emvâl eserleri olmak üzere fûrû fıkıh, hadis, siyer, tarih, iktisat, ahkâmü's-sultâniyye ve şer'iyeye dair birçok eser ve çalışmada Mekke arazisi ve üzerinde bulunan akarlardaki mülkiyet hakkına ana başlık özelinde yer verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Hanefî mezhebinde Mekke'nin ittifakla kuvvet yoluyla fethedildiği ve bizzat Hz. Peygamber tarafından hukuki statüsünün belirlendiği kabulüne rağmen uygulamada iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşım; Ebû Hanîfe'nin

³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 74-75; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 65-66; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 49-55; Akdoğan, *Mekke'nin Fethi*, 87; Aykul, "Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar", 182-184.

³⁸ "Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah'a ve resulüne ait olduğunu söyle! O halde siz gerçek müminler iseniz Allah'a karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin, Allah ve resulüne itaat edin."

³⁹ "İnkâr edenlere, insanları Allah yolundan ve -yerli olsun dışarıdan gelmiş olsun bütün insanlar için (ibadet yeri) yaptığımız- Mescid-i Harâm'dan alıkoyanlara ve her kim orada zulmederek haktan sapsa ona elem veren bir azap tattırırız."

⁴⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 66-68; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Ku'an* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Ârabi, 1985), 5/60-61.

⁴¹ Aykul, "Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar", 169-193.

yaklaşımı olup bu noktada da Ebû Hanîfe'den üç farklı görüş rivayet edilmiştir.⁴² İlk görüş, Mekke arazilerinin ve evlerinin satışı, ipotek edilmesi ve kiralanmasının mutlak bir şekilde yasak olduğu görüşüdür.⁴³ Sebebi ise, Hz. Peygamber tarafından bu konuya dair zikredilen "Allah, Mekke'yi haram kılmıştır. Onun evlerini satmak ve ürününü yemek haramdır", "Mekke evlerinin satışı helal olmaz", "Mekke, evleri satılıp kiraya verilmeyen bir bölgedir" "Mekke'de meskene muhtaç olan o meskende oturur, muhtaç olmayan ise ihtiyacı olana bırakır", "Mekke evleri satılıp kiraya verilmeyen bir bölgedir" ve "Mekke evleri oturanların mülkü olmayıp ihtiyaç sahiplerine terkedilmiştir" şeklindeki hadis-i şeriflerdir.⁴⁴ İkinci görüş, zaman bağlamında mukayyet olup Mekke evlerinin satışının ve kiralanmasının hatta şüf'a hakkının dahi câiz olduğu fakat Hac mevsimlerinde bu muamelelerin yasak olduğu görüşüdür.⁴⁵ Çünkü hac menâsikinin icra edildiği zaman Mekke doğal olarak kalabalıklaşmakta ve Mekke'ye gelenlerin barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında birtakım sorumluluklar ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple gurbetten gelen hacılara sevgi, muhabbet, şefkat, yardımlaşma, mihmandarlık ve fazilet gösterilmeli; onların zaten kendilerine ait olan Mekke'de, kendi evlerinde kalıyormuş gibi muamele edilmesine olanak sağlanmalıdır. Buna karşın hac mevsimi bittiğinde ise bu sorumluluklara gerek kalmamakta ve birtakım tasarruflar câiz olmaktadır. Ebû Hanîfe'ye isnad edilen üçüncü görüş ise, Mekke'nin hicret edilen bir bölge olması hasebiyle oraya yerleşmenin hoş karşılanmadığı yani oraya göçmektense oradan göçmenin daha faziletli olduğu görüşüdür.⁴⁶ Bu sebeple yeni yerleşim yerlerinin inşa edilmesine ve inşa edilmiş yerlerin de satılmasına, ipotek edilmesine ve kiralanmasına cevaz verilmemiştir.

Hanefilerdeki ikinci yaklaşım; Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşü olup Mekke arazisi ile bu araziler üzerinde bulunan gayrimenkullerin veya arazi menfaatinin ayrı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği görüşüdür. Çünkü Mekke arazilerinin satılmasında Hz. Peygamber'in belirlediği statü gereği mutlak olarak yasaklık varken arazilerin üzerinde inşa edilen şeylerin tasarrufunda herhangi bir beis yoktur.⁴⁷

Malikî mezhebindeki kaynaklar incelendiğinde ise, bu konuya dair özet bilgilerin yer aldığı görülmekle birlikte Malikîlerde de Mekke'nin ittifakla savaşla fethedildiği kabulüne rağmen arazisi üzerindeki evlerin hukuki statüsünde birtakım ihtilaflar yer almaktadır.⁴⁸ Bu doğrultuda Malikîlerde de Hanefilerdeki gibi iki farklı yaklaşım yer almaktadır. Birincisi mutlak olup Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü ile muvafık bir şekilde Mekke arazilerinin ve bu araziler üzerindeki evlerin bütün Müslümanların

⁴² Hasan Eryılmaz, *Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Hadislerin Kaynak Değeri ve Bu Hadislere Fıkhi Mezheplerin Yaklaşımı* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 63-66.

⁴³ Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecridü li'l-Kudûri* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2006), 6/2633.

⁴⁴ Ebû'l-Hasen Darekutnî, *Sünenü Dârekutnî* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 4/11-15, 3014-3021; Ebû Abdullah İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (Kahire: Dâru'l-Fecr, 2010), "Menâsik", 3107.

⁴⁵ Abdullah b. Mahmud Mevsilî, *el-İhtiyâr li'l-Ta'lîl-i-Muhtâr* (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/162.

⁴⁶ Burhâneddin el-Buhâri, *el-Muhîtu'l-Burhânî* (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 2/459.

⁴⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr li'l-Ta'lîl-i-Muhtâr*, 4/162.

⁴⁸ Hasan Eryılmaz, "Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Rivayetler ve Değerleri", *Marife* 21/2 (2021), 928-929.

hizmetine tahsis edildiği ve her Müslümanın bu arazi ve evlerde aynı haklara sahip olduğu görüşüdür.⁴⁹ İkincisi ise İmameyn'in görüşüne muvafık bir şekilde sahiplik çerçevesinde mukayyet olup arazilerin tüm Müslümanların hizmetine verildiği, fakat arazilerin üzerinde inşa edilmiş olan evlerin eski sahiplerine bağışlandığı görüşüdür.⁵⁰ Bu durumda ilk görüşe göre Mekke arazilerinin ve arazi üzerindeki evlerin satılması, ipotek edilmesi ve kiralanması gibi hukuki tasarruflar mutlak bir şekilde yasak iken, ikinci görüşe göre arazilerde değil de arazi üzerindeki yapılarda hukuki tasarrufun câiz olduğu anlamı çıkmaktadır. Nitekim ikinci yaklaşımı savunanlar Ebû Hanîfe'nin ikinci görüşünde de görüldüğü üzere yasaklık hakkındaki rivayetlerin hacılara hoşgörülü davranılması noktasında sadece hac mevsimine mahsus bir şekilde rivayet edildiğini ve Mekke evlerinin satışının ve kiralanmasının yasaklığı noktasında onlarca rivayet olmasına rağmen uygulamanın asırlarca rivayetlerin aksi doğrultusunda icra edilmesini ileri sürmektedir.

Hanbelî mezhebinde de Hanefî ve Malikîlerde olduğu gibi Ahmed b Hanbel'e isnad edilen görüşler doğrultusunda iki farklı yaklaşım yer almaktadır.⁵¹ İlk yaklaşım, İmameyn'in görüşüyle bir anlamda muvafık bir şekilde Mekke evlerinin satımı ve icâresinin mutlak olarak meşru olduğu görüşüdür. Çünkü Hz. Peygamber'in Mekke fethinde başta Ebû Süfyan'ın evi olmak üzere evlerine sığınanlara dokunulmayacağına dair eman verdiği sahih kaynaklarda sabittir. Nitekim bu durumu göz önünde bulunduran Ahmed b. Hanbel "şayet Mekke'deki evlerde şahsın mülkiyeti bulunmasaydı, Hz. Peygamber'in durumu bu şekilde ifade etmeyeceğini" ileri sürmektedir.⁵² Ahmed b Hanbel'den rivayet edilen ikinci görüş ise Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü ile bir anlamda muvafık bir şekilde Mekke evlerinde zikredilen tasarrufların câiz olmadığı görüşüdür. Çünkü Mekke savaşla fethedilmiş ve Hz. Peygamber tarafından bütün Müslümanların hizmetine tahsis edilmiştir.⁵³

Şafîî mezhebine göre ise bu konudaki tartışmaların ana sebebi, Mekke'nin fethedilişinin yanlış yorumlanmasından ve Kâbe ile Mekke arazilerinin hatalı bir şekilde aynı mesabede değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Şafîîlere göre Mekke, savaşla değil barış ile fethedilmiş ve araziler üzerinde bulunan gayrimenkullerle birlikte Müslüman olan eski sahiplerine bırakılmıştır.⁵⁴ Bu sebeple Mekke arazilerinin, evlerinin ve dükkanlarının satılması, kiralanması, ipotek edilmesi, miras bırakılması, hibe edilmesi ve buralarda her türlü hukuki tasarrufta bulunulması meşrûdur. Ayrıca harem bölgesi yani harem-i şerif diye isimlendirilen mescid-i harâm, Kâbe'nin etrafını çevreleyen alandır.⁵⁵ Dolayısıyla Mekke sınırları içerisinde olsa da mescid-i harâmın bulunduğu alan dışındaki arazilerin Hz. Peygamber'in belirlediği statü ile aynı minvalde değerlendirilmesi hatalıdır. Çünkü

⁴⁹ Ali b. Muhammed el-Lâhmi, *et-Tebzirâ* (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2011), 5085.

⁵⁰ Ebû Abdullah et-Temimî, *Şerhu't-Telkîn* (Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1997), 2/968.

⁵¹ Eryılmaz, *Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Hadislerin Kaynak Değeri ve Bu Hadislere Fikhi Mezheplerin Yaklaşımı*, 75-77.

⁵² Ebû Abdullah Ahmed Hanbel, *el-Câmiu'l Ulûmi'l İmam Ahmed el-Fıkh* (Feyyûm: Dâru'l-Fellâh, 2009), 9/68.

⁵³ Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Şerhu'l-Kebîr* (Mısır: Hicr-u li't-Tebâati ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l i'lan, 1995), 11/74-80.

⁵⁴ Eryılmaz, "Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Rivayetler ve Değerleri", 926.

⁵⁵ Ebû'l-Hasen el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-Kebîr* (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 5/386-387.

diğer bölgelerin statüsü de Mescidi haram gibi olsaydı, o vakit Mekke arazisinin tümü mescid-i harâm diye addedilir ve oralara çöp atılması, tuvalet yapılması vb. şeyler câiz olmazdı.⁵⁶

Bu bilgilerin doğrultusunda Mekke arazisi ve arazisinin üzerinde bulunan ev, dükkan vb. akarlarda ve buralardan elde edilecek olan menfaatlerde özel mülkiyetin câiz olup olmadığı noktasındaki görüşler değerlendirildiğinde; Hanefî mezhebindeki birinci yaklaşım olan Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü, Mekke arazileri noktasında tercihe şayan iken, arazilerin üzerindeki akarlar noktasında tercihe şayan değildir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin delil olarak öne sürdüğü hadislerdeki tüm ifadeler arazileri değil, sadece arazi üzerindeki yapıları ihtiva etmekte ve bu görüşü kendisinden rivayet edilen ikinci görüş ve vaka ile çelişmektedir. Ebû Hanîfe'ye isnat edilen ikinci görüş değerlendirildiğinde ise, bu görüş Hac mevsimi dışında arazi üzerinde bulunan yapılarıdaki tasarruf noktasında tercihe şayan bir görüş iken, hac mevsimi dahil olmak üzere Mekke arazileri noktasında tercihe şayan değildir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin bu noktada zikrettiği şeyler Mekke arazileri hakkında değil, sadece üzerindeki yapılarla ilgilidir. Bununla birlikte bu görüş yani hac mevsiminde Mekke evleri ve dükkanlarında şahsi olarak hukuki tasarrufların yasak olması, teorik olarak tatbik edilmesi gereken en ideal uygulamadır. Çünkü günümüzde olduğu gibi Kâbe'ye gelenlerin çoğu zaman ticarî düzlemde sömürü vasıtası olarak görülmesinin aksine Mekke'nin tüm Müslümanlara ait olması ve İslâm dininin en ideal prensibi gereği uzaktan gelen kimselere yardım edilmesi, mihmandarlık yapılması ve şefkat gösterilmesi daha faziletlidir. Ancak burada tespit edildiği üzere Mekke evlerinde ve dükkanlarında özel mülkiyetin tesis edilebilmesine Şârî'in müsaade etmesi, uygulanması gereken en ideal hükmün şahıslar kapsamında hukuki değil de ahlâki bir vecibe olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu ideal uygulamanın şahısların mülklerinde değil, İslâm devletinin sorumluluğunda değerlendirilmesi ve bu yükümlülüğün İslâm devleti tarafından yerine getirilmesi daha isabetli olacaktır. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin ikinci görüşü teoride tatbik edilmesi gereken en ideal uygulama iken tarihsel seyir göz önünde bulundurulduğunda teamülde, hukuki olarak tatbik edilmesi ne yazık ki mümkün görünmemektedir. Ebû Hanîfe'nin üçüncü görüşü değerlendirildiğinde ise, bu görüş de aynı şekilde Mekke arazileri noktasında tercihe şayan iken arazi üzerindeki akarlar noktasında kendisinden rivayet edilen ikinci görüş ve günümüze kadar süregelen vaka ile çelişmesi bakımından isabetli değildir.

Hanefîlerdeki ikinci yaklaşım olan İmameyn'in görüşü incelendiğinde, birazdan diğer mezheplerin görüş değerlendirilmesinde daha net ortaya çıkacağı üzere bu yaklaşım; Mekke'nin statüsüne uygunluk arz etmesi, konuya dair zikredilen rivayetlerdeki çelişkileri izâle etmesi, günümüze kadar icra edilmiş olan uygulamalar ile çelişmemesi⁵⁷ ve Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Şafiî mezheplerinde zikredilen görüşlerin sistematik bir düzlemde tutarlı bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlaması

⁵⁶ Hasan Eryılmaz, *Rivayet Kültüründe Mekke Arazi Hukuku* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2024), 90-100.

⁵⁷ Bu görüşün dayanağı; ilk olarak Hz. Peygamber'in Mekke'deki evleri ve dükkanları eski sahiplerine bıraktığı ve bunların satışı, kiralanması ve miras bırakıldığı hakkındaki rivayetlerdir. İkincisi ise makalenin kaynaklarında belirtildiği üzere dört mezhepte bu muamelelerin cevazı noktasında verilen hükümlerdir.

bakımından tercih edilmesi gereken en isabetli görüştür. Nitekim mezhep içerisinde de bu yaklaşım müftâ bih görüş olarak tercihe daha fazla şayan görülmüş ve Mekke arazileri, Mescid-i Haram ile aynı statüde değerlendirilerek harem bölgesinde avlanma ve ihramsız ibadet etmenin yasaklığı gibi birtakım yasaklara tabi tutulmuştur. Böylelikle Mekke arazilerinde şahsi mülkiyetin varlığı caiz görülmezken arazisinin üzerindeki ev, dükkan vb. şeylerde şahsi mülkiyetin tesis edilmesinde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Sonuç olarak bu noktada ortaya çıkan en isabetli yaklaşım, özel statüsü gereği Mekke arazilerinde satış, ipotek, hibe, miras vb. hukuki tasarruflar için özel mülkiyetin kurulması hiçbir şekilde mümkün değilken; arazi üzerinde bulunan yapılarda ve bu arazilerden elde edilecek olan menfaatlerde özel mülkiyetin inşa edilmesinin mümkün olduğu görüşüdür.

Malikî mezhebindeki Ebû Hanîfe'nin ilk görüşü ile muvafık olan birinci yaklaşım incelendiğinde, yukarıda da ifade edildiği üzere bu görüş Mekke arazileri noktasında tercihe şayan iken arazilerin üzerindeki akarlar noktasında tercih edilebilir bir mahiyet taşımamaktadır. Çünkü bu yaklaşımdaki mutlaklık mezhepteki ikinci yaklaşım ve vaka ile çelişmektedir. İmameyn'in görüşüne muvafık olan ikinci yaklaşım tetkik edildiğinde ise, yukarıda da ifade edildiği üzere bu yaklaşım asırlardır süregelen vakaya uygunluk arz ederek Mekke arazilerinin değil de üzerindeki yapıların eski sahiplerine bırakıldığını ifade etmesi ve bu doğrultuda arazi üzerindeki akarlarda tasarruf hakkının tanınması bakımından tercih edilecek olan en isabetli yaklaşımdır.

Hanbelî mezhebindeki İmameyn'in görüşü ile muvafık olan birinci görüş değerlendirildiğinde; bu görüş Mekke arazilerinin değil, arazi üzerindeki gayrimenkullerde hukuki tasarrufu câiz görmesi ve Hz. Peygamber'in belirlediği statü ve vaka ile çelişmemesi bakımından tercihe şayan bir görüştür. İkinci görüş ise Hz. Peygamber'in Mekke arazisi noktasında belirlediği statünün hatalı bir şekilde arazi üzerindeki yapılara da hamledilmesi bakımından isabetli değildir. Çünkü bu yaklaşım, Mekke arazisi ile değil, arazi üzerinde bulunan şeylerdeki tasarruf noktasında icra edilen uygulamalar ve mezhepteki ilk görüş ile çelişmektedir.

Şafîîlerin Mekke arazisine dair cereyan eden tartışmalardaki ana sebebin Mekke'nin fethediliş şeklinin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını iddia ettiği değerlendirildiğinde; bu görüş özel konumu gereği Mekke statüsünün bizzat Şâri' tarafından belirlenişinin göz ardı edilmesi sebebiyle isabetlilik arz etmemektedir. Zira barışla veyahut başka bir şekilde fethedilmiş olsaydı dahi, Mekke'nin statüsü yine de tüm Müslümanların ortak yurdu olarak belirlenecekti. Dolayısıyla başta modern literatür olmak üzere Mekke arazisi ve üzerindeki yapılarda hukuki tasarruf hakkına sahip olmanın Mekke'nin nasıl fethedildiği tartışmasına indirgenmesi ve konuya dair öne sürülen iddialar isabetlilik arz etmemekte ve delil niteliği taşımamaktadır. Bununla birlikte, Şafîîlerin mescid-i harâm ile Mekke arazisini ayrı statüde ele alışı incelendiğinde ise, bu görüş bize göre mescid-i harâm denildiğinde akla ilk olarak Kâbe ve çevresinin yani mîkât sınırlarını kapsayan bölgenin gelmesi noktasında ileri sürülmüş bir görüş olup Hz. Peygamber tatbikatının göz ardı edilmesi hasebiyle hatalıdır. Çünkü Mekke fethedildiğinde Hz. Peygamber, uygulamada böyle bir ayırım yapmamış ve bir anlamda sadece Kâbe ve etrafının değil, Mekke arazisinin bütünüyle tüm Müslümanların hizmetine tahsis edildiğini

bildirmiştir. Ayrıca mescid-i harâmın dokunulmaz oluşu, av yapmanın ve ihramsız bir şekilde ibadet etmenin yasaklılığının aksine, usulüne uygun bir şekilde çöp atılmasına ve tuvalet ihtiyacının giderilmesine de engel teşkil etmemektedir. Çünkü her ne kadar atık olsa da bu gibi ihtiyaçların karşılanması, Hz. Peygamber zamanından günümüze kadar mescid-i harâmda usulünce yerine getirilmektedir. Nitekim bu yaklaşım insanın tabiatına da aykırıdır. Zira mescid-i harâmda olanların çöp ve tuvalet ihtiyacını gidermesi için Mekke arazisi dışına çıkmaları bir yana; mîkât sınırları dışına çıkmaları dahi aklen mümkün olsa bile tatbik edilmeye dair içerisinde imkansızlık derecesinde meşakkat ve külfet barındırmaktadır. Buna mukabil Şafiîlerin Mekke arazileri değil de bu araziler üzerinde yer alan yapılarıdaki hukuki tasarrufun mümkün olduğuna dair görüşleri değerlendirildiğinde ise; bu görüş her ne kadar mesnedini hatalı bir şekilde Mekke'nin barışla fethedildiği iddiasından alsa da sonuç itibarıyla isabetlilik arz etmekte ve bu görüşe dair oluşan Şafiî literatürü çok büyük bir önem ifade etmektedir. Çünkü bu görüş yukarıda tercihe şayan bulduğumuz ve diğer mezheplerde ileri sürülen bazı görüşlerle mutabık olan İmameyn'in görüşüne uygunluk arz etmekte ve konuya dair diğer mezheplerden özgün bir şekilde mezhep literatüründe oluşan zengin birikim, konunun ve konuya dair zikredilen görüşlerin sistematik bir düzlemde tutarlı olarak anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Sonuç

İslâm hukukuna göre araziler savaş yapılmaksızın İslâm'ı kabul eden halkın sahip olduğu araziler, savaş yapıldıktan sonra sulh anlaşması yapılarak fethedilen araziler ve herhangi bir sulh yapılmaksızın kuvvet kullanılarak fethedilen araziler olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Savaş yapılmaksızın İslâm'ı kabul eden halkın sahip olduğu araziler, sahiplerinin özel mülkiyetinde kalmakta, hukuki statüsünü korumakta ve bu arazilere Müslümanlara özgü olan öşür vergisi vazedilmektedir. Savaş yapıldıktan sonra sulh anlaşması yapılarak fethedilen arazilerin hukuki statüsü ise, yapılan anlaşmada alınan kararlara göre iki şekilde belirlenmektedir. Şayet yapılan anlaşma gereği arazinin çıplak mülkiyeti Müslümanlara; menfaati ise araziye elinde bulunduranlara ait olursa, bu araziler fey statüsünde değerlendirilmekte ve arazilere haraç vergisi ihdas edilmektedir. Dolayısıyla bu çeşit araziler İslâm toprağı sayılmakta, hiçbir şekilde satış veya rehin vb. hukuki tasarruflara konu olmamakta ve sahiplerinin sonradan Müslüman olmasıyla haraç mükellefiyeti iskat olmamaktadır. Buna karşın yapılan anlaşma gereği kullanım hakkıyla birlikte çıplak mülkiyeti de gayrimüslimlere ait olursa, bu araziler gayrimüslimlere bırakılmakta ve bunun karşılığında halka cizye hükmünde haraç vergisi ihdas edilmektedir. Dolayısıyla bu çeşit araziler gayrimüslim toprağı olarak kabul edilmekte, her şekilde herkes tarafından her akde konu olabilmekte ve arazi sahibi Müslüman olduğunda veyahut araziye Müslüman bir kişi satın aldığı anda arazi haraç arazisi statüsünden çıkararak öşür arazisine dönüşmektedir. İslâm arazi hukukunun temel yapısını oluşturan unveten fethedilen arazilerin hukuki statüsünde ise ihtilaf olup üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birincisi, bu çeşit araziler ganimet arazisi statüsünde olup savaşa katılanlar arasında taksim edilmelidir. İkincisi, bu arazilerin hukuki statüsü şûra kararı doğrultusunda dönemin şartlarına göre Müslümanların maslahatına binaen ganimet veya fey statüsünde

değerlendirilmesi veya da karşılıksız olarak Müslüman olan eski sahiplerine bırakılması çerçevesinde devlet başkanının sınırlı tercihinin göre belirlenmesidir. Üçüncüsü ise Mekke arazisi hariç kuvvetle fethedilen arazilerin hukuki statüsü, dönemin şartlarına ve koşullarına göre Müslümanların maslahatına daha uygun olan şeyin icra ettirilmesidir. Nitekim maslahata en uygun olan hüküm ganimet ise ganimet, fey ise fey veyahut ön görülen başka bir statü var ise o doğrultuda değerlendirilmesidir. Dolayısıyla İslâm arazi hukukunda sulh yapılmaksızın kuvvetle fethedilen topraklarda Mekke arazisi hariç standart bir tatbikat olmayıp bu arazilerin hukuki statüsü, İslâm devletinin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel maslahatına göre ehl-i İslâm'a daha fazla menfaat celb eden uygulamayı tatbik etmektir. Bu bağlamda Mekke, savaşla yani öncesinde ve sonrasında herhangi bir anlaşma yapılmaksızın bizzat kuvvet kullanılarak unveten fethedilmiştir. Bu sebeple İslâm arazi hukukundaki genel kural gereğince ganimet statüsünde olması icap eden bir arazidir. Ancak Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra îrad etmiş olduğu Fetih Hutbesinde ganimet malları üzerindeki özel imtiyaz ve uygulama yetkisini kullanarak diğer arazilerden farklı ve özel bir şekilde Mekke'nin statüsünü belirlemiş ve Mekke sonsuza kadar ehl-i İslâm'ın hizmetine tahsis edilmiştir. Bu sebeple literatürde zikredilen birtakım iddiaların aksine Mekke'nin fethediliş şeklinin, Mekke statüsünün belirlenmesinde önemli olmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Mekke'nin bütünüyle Müslümanlara vakfedilmesi akabinde Mekke arazisinin ve üzerindeki yapılarda özel mülkiyetin tesis edilip edilemeyeceği tartışmalarına sebebiyet vermiş ve farklı rivayetler doğrultusunda birçok görüş ortaya çıkmıştır. Sonuç itibarıyla görüşler değerlendirildiğinde ve rivayetler tahlil edildiğinde Mekke arazisinin hiçbir şekilde satış, hibe, icâre, ipotek, miras vb. şeylerle özel mülkiyete konu olamayacağı fakat arazi üzerindeki ev, dükkan vb. gayrimenkullerde veya bu arazilerden elde edilecek olunan menfaatlerde özel mülkiyetin tahakkuk edebileceği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Mehmet Nur. *Mekke'nin Fethi*. Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Apaydın, H. Yunus. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Atar, Fahrettin. "Sulh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aykul, Abdülmuid. "Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 41 (Haziran 2023).
- Belâzûrî, Ebü'l-Abbâs. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrût: Müessesetü'l-Mâarif, 1981.
- Beyatlı, Yasir. *Memlûk Hanefliği'nde İktâ Arazisinin İcâresi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Bozkurt, Nebi. "Eman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bozkurt, Nebi. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Burhâneddin el-. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 2004.

- Cessâs, Ebû Bekir el-. *Ahkâmü'l-Ku'an*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Ârabî, 1985.
- Darekutnî, Ebu'l-Hasen. *Sünenü Dârekutnî*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Demirî, Kemaleddin Muhammed ed-. *Necmü'l-Vehhâc*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2004.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1981.
- Ebû Yûsuf, Yâ'kub b. İbrâhim. *Kitâbu'l-Harâc*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 6. Basım, 1397.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Erkal, Mehmet. "Öşür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Eryılmaz, Hasan. *Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Hadislerin Kaynak Değeri ve Bu Hadislere Fıkhi Mezheplerin Yaklaşımı*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Eryılmaz, Hasan. "Mekke Evlerinin Satışı ve Kiralanmasına Dair Rivayetler ve Değerleri". *Marife* 21/2 (2021).
- Eryılmaz, Hasan. *Rivayet Kültüründe Mekke Arazi Hukuku*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2024.
- Fayda, Mustafa. "Fey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed. *el-Câmiu'l Ulûmi'l İmam Ahmed el-Fıkh*. Feyyûm: Dâru'l-Fellâh, 2009.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Kebîr*. Mısır: Hicr-u li't-Tebâati ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l i'lan, 1995.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec. *el-Mûğnî*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah. *Sünenü İbn Mâce*. Kahire: Dâru'l-Fecr, 2010.
- Kallek, Cengiz. "Haraç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karâfî, Ebu'l-Abbas el-. *ez-Zahîrâ*. Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed el-. *et-Tecridü li'l-Kudûri*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Kundak, Oğuzhan. *İslam Arazi Hukukunun Oluşumu*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Lâhmi, Ali b. Muhammed el-. *et-Tebzirâ*. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2011.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen el-. *Ahkâmüs-Sultâniyye*. Kuveyt: Dâru İbn Kûteybe, 1988.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen el-. *Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen el-. *el-Hâvi'l-Kebîr*. Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1994.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li'l-Ta'lili'l-Muhtâr*. Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, ts.

- Muhammad Sharif, Chaudhry. *Taxation in Islam and Modern Taxes*. Lahore, 1. Basım, 1992.
- Müslim, Ebu'l-Hasen. *Sahihu Müslim*. Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, 2010.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd. *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*. Kahire: Matbaatü's-Sâade, 1323.
- Şafak, Ali. *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı*. İstanbul: Türdav Yayınevi, 1977.
- Şafiî, Muhammed b. İdris eş-. *el-Ümm*. İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 2001.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen eş-. *Câmiu's-Sagîr*. Karaççi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslamiyye, 1990.
- Temimî, Ebû Abdullah et-. *Şerhu't-Telkîn*. Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ. *Kitâbu'l-Harâc*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 2. Basım, ts.
- Yılmaz, Nuray. *İslam Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.